

СЕМАНТИЧНІ ГРУПИ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ РЕАЛІЙ У РОМАНІ-ХРОНІЦІ „ЧОРНА РАДА” ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

У статті досліджується значеннєве поле реалій соціально-політичного життя, зокрема на основі роману-хроніки П.Куліша „Чорна рада” виділено основні семантичні групи названих одиниць, які співвідносяться з історичним процесом XVII століття як України, так і Польщі.

Ключові слова: культура, національно-маркована лексика, рівні прочитання художнього твору.

Останнім часом у сучасному мовознавстві значно активізувалися дослідження особливостей структурної та семантичної організації мовної картини світу того чи того етносу. Однак таким її елементам, як реалії приділялася недостатня увага. Одиниці з культурознавчим змістом часто ставали об'єктом досліджень у наукових роботах з перекладознавства (Р.Зорівчак, В.Коптілов). У вітчизняній лінгвістиці ця тема висвітлювалася у працях С. Єрмоленко, Н. Данилюк, В. Кононенко та ін. Проте потребує більш глибокого дослідження семантична класифікація національно-маркованих одиниць, їх функціональне навантаження, специфіка внутрішньої сегментації смислового поля та под.

Метою нашої статті є вивчення групи реалій суспільно-політичного життя, визначення її значеннєвої структури, тих компонентів, котрі формують центральні сектори семантичного поля, яке акумулює інформацію про історичний національний процес. Фактичний матеріал дібрано з роману П. Куліша „Чорна рада”, котрий відображає події XVII століття, тогочасні відносини між Україною і Польщею.

Джерелом знань про культурно-історичний розвиток не тільки українського народу, а й інших, найчастіше сусідніх, етнічних спільностей, є вітчизняна література.

Мова як особлива частина національної культури, відображаючи у своїй структурі майже всі її елементи, зберігає у письмових тестах свідчення про різні культурні цінності [1, 100]. Навіть коли час усуває з життя ті чи ті реалії, знання про них зафіксовані в народній пам'яті і літературі [1, 105 - 106].

Художній текст є потужним джерелом етнічно-маркованої – культурологічної, а відповідно і лінгвокраїнознавчої інформації. Для виявлення першої читачеві недостатньо порівняти життя, відтворене письменником у творі, з явищами та фактами об'єктивної дійсності. Реципієнтові необхідно вивчити семантичні особливості усіх змістових рівнів, специфіку форми тексту. Адресат повинен проаналізувати основні сюжетні лінії, визначити коло проблем, які висвітлює письменник у творі,

правильно витлумачити авторську позицію, сформулювати загальну картину порушених у тексті питань, що відображають різні реалії соціально-культурного та політично-економічного життя суспільства.

Культурологічний аспект художнього твору тісно пов'язаний із лінгвокраїнознавчим, оскільки перший формує змістовий потенціал останнього. Крім того, країнознавчі відомості про національну матеріальну та духовну культуру представлені у тексті вербально, за допомогою лінгвальних одиниць різних мовних рівні: лексем, фразем, синтаксем, надфразних єдностей. Народознавча лексика, фольклорні, літературні, мистецькі алюзії, що є носіями й одночасно джерелами культурологічної інформації, формують у художньому творі вертикальний зріз, співвідносять його з мовною картиною народу, виражають країнознавчий зміст.

Хоча художній твір – національно-маркована категорія, проте вона може розширювати свій семантичний потенціал за рахунок інформації, що насичена реаліями, які характеризують історико-культурний розвиток інших народів, найчастіше сусідніх. Адже етнічні спільноти не живуть у замкненому континуумі. Вони постійно контактують, між ними існують зв'язки різного характеру (історичні, політичні, економічні). Тому природним є процес взаємопроникнення окремих сфер соціально-культурного життя народів.

Зразки художньої літератури реагують на такі міжкультурні, а відповідно і міжнаціональні контакти. Українські письменники формують смислову площину своїх творів не тільки на основі вітчизняних реалій. Активним компонентом імпліцитної змістової структури українських літературних текстів є реалії польської, російської культур, що пояснюємо насамперед історичними чинниками.

У соціально-історичному романі „Чорна рада” Пантелеймон Куліш відтворює складний відрізок національної історії, а саме події XVII століття – епохи козацьких виступів проти польського уряду і шляхти, які робили все, аби придушити зародження державності, не дати розвинутися національним ідеям. Козаки відповідним чином реагували на таку політику, організовуючи повстання (повстання під проводом Северина Наливайка 1596 року, Велике українське повстання 1648 року), проводячи ради, на котрих обирали найвищу козацьку владу, підписуючи угоди, що мали на меті покращити політичну ситуацію на Україні, проте часто діяли проти козаків (Білоцерківський мир, Зборівський мир). Це був час славетних народних героїв, його творили Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький та ін.

У центрі хроніки Пантелеймона Куліша історична подія – „чорна рада”, яка відбулася у Ніжині 1663 року. У XVII столітті „чорною радою” називали загальну козацьку раду, у якій поряд з козацькою старшиною та рядовими городовими й запорозькими козаками брали участь селяни навколишніх сіл і міська біднота, котрих старшинська верхівка зневажливо називала „чернею”. Пантелеймон Куліш звернувся до змалювання

конкретної події у житті українського суспільства, проте не описав її ізольовано від інших елементів тогочасної дійсності. Адже чорна рада була лише одним з компонентів хроніки козацтва – історії одного з етапів формування національної державності, який був багатий на події, постаті. Тому для повноцінного відображення епохи другої половини XVII століття автор створив потужний інформаційний сектор вертикального контексту свого твору, котрий акумулює відомості про політичні реалії, співвідносні з вітчизняною, а також, що є цілком зрозумілим, з польською історією.

Схематично структуру названого сектору вертикальної площини можна представити у вигляді фрейма, верхній рівень якого утворює семантичне поле реалії „чорна рада”, нижчі сходинки – реалії політичного життя України та Польщі, котрі доповнюють, поглиблюють, увиразнюють, конкретизують інформацію „вершини”, а саме:

- назви органів та форм державної законодавчої, виконавчої, судової влади, номени посад в органах влади, назви документів і под.: *Тоді-бо дійшло безладдя в Польщі до того, що робив усякий **староста**, усякий ротмістер, усякий значний чоловік, що йому в божевільну голову прийде...* (урядовець у польській феодальній державі, що стояв на чолі певного адміністративного району з містом або укріпленим замком у центрі, здійснював адміністративну і судову владу); *Свари да чвари, і вже **гетьманською булавою** почали гратись, мов ціпком* (символ гетьманської влади); *Зараз окрили Шрама шапками, військовими коргвами, дали йому до рук **полковницькі клейноди**...* (ознаки полковницької влади: булава, пірнач); *... да зійшлася **рада**, щоб нового полковника вибирати...* (збори, на яких вирішувалися внутрішні питання козацького життя); *Мусив Тетеря прислати Шрамові **універсал** на полковництво* (розпорядчий акт адміністративно-політичного характеру, що його видавали в XVII – XVIII століттях на Україні гетьмани); *Був за **каштеляна*** (начальник, комендант міста або фортеці у Польщі); *Поговоримо з ним де про що з **Гадяцьких пунктів*** (угода І. Виговського із польсько-шляхетським урядом 1658 року про скасування возз'єднання України з Росією та відновлення на Україні влади Польщі) та ін.;

- номени громадських, релігійних, суспільно-політичних, освітніх об'єднань, закладів, товариств, організацій, їх учасники, засновники: *Був він син паволоцького попа, по прізвищу Чепурного, учився в **Київській братській школі**, і вже сам вийшов був на попи* (заснована 1615 року київським церковним братством – релігійно-національною організацією київських міщан, що виникла при Богоявленському монастирі); *... за наругу католиків і **унітів** над греко-руською вірою...* (прихильники унії – об'єднання православної та католицької церков на українських і білоруських землях, проголошеного 1596 року у Бресті); *...перед **Братством Сагайдачного**...* (київське церковне братство, котре мало свою школу, активну участь у його діяльності брав гетьман українського козацтва Сагайдачний); *І погулявши неділь ізо дві да начудувавши увесь*

Київ, ідуть, було, вже з музиками до Межигорського спаса (Межигірський Спасо-Преображенський православний монастир поблизу Києва, мав тісні зв'язки з Запорозькою Січчю, у XVI – XVII столітті був шпиталем для престарілих запорозьких козаків); *Була то колись благочестива пані Ганна Гулевичівна, що подарувала на братство свій дар із садом* (дружина київського воєводи, одна із засновниць Київського братства, монастиря і школи при ньому); *Гізель, батьку, тепер у нас такий головатий чоловік, як колись був Могила* (один з найосвіченіших церковних і освітньо-громадських діячів, архімандрит Києво-Печерської лаври, ректор Києво-Могилянської колегії);

– прізвища, імена, прізвиська, псевдоніми козацьких ватажків, учасників національно-визвольних воєн і повстань, політичних діячів України та Польщі: *Як же піднялись козаки з гетьманом Остряницею, то і він устряв до козацького війська* (один з керівників селянсько-козацького повстання 1638 року на Лівобережній Україні проти польсько-шляхетського гніту); *Повернулось у старого серце, як почув, що козацька кров ілється понад Дніпром через Виговського і через навіженого Юруся Хмельниченка...* (за часів Б. Хмельницького генеральний писар, у 1657-1659 роках – гетьман України, очолював ту частину козацької верхівки, яка прагнула розірвати союз України з Росією; молодший син Б. Хмельницького, ще за життя батька був проголошений гетьманом); *...запорожці собі гетьманом Брюховецького зовуть* (отаман запорозького козацтва, обраний на Чорній раді 1663 року в Ніжині гетьманом Лівобережної України); *...прийшов до Києва Радзівілл із литвинами, усе попалив і пограбував...* (литовський коронний гетьман, у 1648 – 1654 роках стояв на чолі литовсько-шляхетського війська, що діяло проти селянсько-козацьких військ); *Покажу тобі, що я не Барабаши* (осавул реєстрового козацького війська, прибічник польської шляхти, покараний козаками); *Тоді ще стояла дерев'яна церква гетьмана Петра Сагайдачного...* (гетьман українського реєстрового козацтва, талановитий полководець, відзначився своїми походами проти татар і турків); *Був там намальований і Нечай...* (герой народно-визвольної війни 1648–1654 років, сподвижник Б. Хмельницького); *Був і Самійло Кішка, що й досі про нього співають кобзарі...* (ватажок повстання українських невільників на турецькій каторзі 1599 року, після повернення на Україну був обраний запорозьким гетьманом); *Вишневецький Ярема* (князь, власник великих маєтків на Україні, у 1613 році прийняв католицизм, під час визвольної війни українського народу чинив криваві розправи над повстанцями) та ін.;

– назви подій, котрі вплинули на тогочасну історію України та Польщі (повстання, війни, народні виступи, ради, підписання угод і под.): *...От і пішла така поголоска, що рада Козелецька не слушна...* (старшинська рада 1662 року, на якій гетьманом Лівобережної України було обрано Якіма Сомка); *... нещасливий Берестецький рік* (у бою під Берестечком у 1651 році військо Б. Хмельницького через зраду татарського хана зазнало поразки); *А Черевань був тяжко грошовитий да*

й веселий пан із козацтва, що збагатилося за **десятилітню війну** (народно-визвольна війна українського народу проти Польщі під проводом Б. Хмельницького) та ін.;

– військові реалії: військові одиниці, звання, посади, номени зброї, нагород: *Схаменулися і на нас **січові братчики*** (запорозькі козаки, Запорізька Січ називалася братством, а козаки – братчиками); *...чути, як іллється рідна йому кров за безбожний глум польських **консисентів** і урядників над українцями* (назва польського війська, що стояло по українських селах, утримувалося коштом селян); *Городава ж козацька старшина за **коронного гетьмана*** (головакомандуючий усіма військами у феодальній Польщі); *...котрі ж остались **реєстровими козаками**, тії робили в своєї старшини всяку роботу по дворам* (козаки, що входили до так званого реєстру, який запровадив польсько-шляхетський уряд з метою обмеження зростання рядів козацтва); *... зазивав мене і **кошовий і отамання**... а що скаже товариство, як дочується, що **курінний отаман** так обрав своїх братчиків?*(посади в козацькому війську); *...поки козак не випишеться з **коша** чи **куреня**, то слухай січової старшини, так як ігумена* (назви військових одиниць); *...тримав **келеп** у руках* (різновид холодної зброї) та ін.

Багатим джерелом соціально-політичної інформації є ономастичні назви, котрі функціонують у змістовій структурі вертикального контексту хроніки як активні компоненти, формуючи центральні і периферійні смислові ланцюги, що збагачують за мінімальної вербальної презентації фактуальний і концептуальний рівні прочитання твору. Наприклад, важливу роль для реалізації художнім текстом акумулятивної функції мають топонімічні назви як елементи вертикальної площини. П. Куліш досить часто вводить їх у горизонтальний контекст. Так, лише згадуючи населені пункти **Пилявці** та **Збараж** (*Після **Пилявців** та **Збаража** носили козаки червінці приполами*), автор активізує у свідомості читача інформацію про бій під Пилявцями 1648 року, у якому Б. Хмельницький завдав поразки польському війську, та події серпня 1649 року, коли під Збаражем козаки оточили поляків. Вводячи топонім **Низ** (*Сидів він зимовником серед дикого степу на **Низу**, взявши собі за жінку бранку туркеню*), письменник розширює межі певного сегменту змістової структури твору відомостями про „колиску” Запорізької Січі. Алюзивну природу має топонім Берестечко (*...де тоді були, як ляхи обгорнули нас під **Берестечком**, мов горщик жаром?*), який є прихованим натяком на загальновідомий історичний факт про поразку козацького війська.

Алюзивність властива також і антропонімам, котрі здебільшого не беруть участі у формуванні горизонтального значенневого контексту, а творять вертикальну смислову площину. Проте саме це їх розташування в інформаційному просторі твору дозволяє відповідним чином впливати на інші рівні прочитання, тобто на „соціально-історичний контекст” роману [2, 25]. Зокрема таке функціональне навантаження – увиразнювати та доповнювати відомості названих рівнів художнього тексту – притаманне

антропонімам **Петро Могила**: *Гізель, батьку, тепер у нас такий головатий чоловік, як колись був Могила* (освітній і церковний діяч першої половини XVII століття, засновник Києво-Могилянської колегії); **князі Олег і Святослав**: *Уже про тих Олегів, про тих Святославів, про ті ясири половецькїї нічого і згадувати* (перші київські князі, що правили у IX – X століттях і уславилися військовими походами).

Первинним джерелом таких ономастичних одиниць є давнішня історія України. П. Куліш вводить у роман ці елементи вертикального контексту, щоб порівняти діяльність тогочасних громадсько-політичних діячів з славетними діяннями їх пращурів, які також присвятили своє життя Вітчизні. Проте письменник розраховує на інтелект читача, адже подає інформацію про них у формі алюзії, закодованого символу, тобто відсилає реципієнта до певного історичного образу, зміст котрого він повинен розкодувати і співвіднести з інформаційним полем роману-хроніки. Це ускладнює внутрішню організацію, надає твору поліфонічного звучання, збагачує відомості усіх змістових рівнів.

Отже, для змалювання конкретної історичної події – Чорної ради 1663 року у Ніжині, П. Куліш формує у внутрішній організації своєї хроніки потужне семантичне поле реалій суспільно-політичного життя України, розширюючи його за рахунок відомостей про тогочасний історичний процес в Польщі. Адже у XVII століття багато сторінок історії цих двох держав були спільними, проте, здебільшого наповнені антагоністичними настроями.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Виноградов В.С. Лексические вопросы перевода художественной прозы – М., Изд.-во Моск. ун-та, 1978. – 174 с.
2. Машкова Л.А. Аллюзивность как категория вертикального контекста // Вестник Московського университета. Серія 9. Филологія. – 1989. – №2. – С.25 – 33.

Key words: culture, the words of national meanings, informational levels of the artwork

